

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Blom, D. van der

Citation

Blom, D. van der. (2016, July 6). *De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving*. s.n., S.l. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/41535>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/41535> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Dirk van der

Title: De verhouding van staat en religie in een veranderende Nederlandse samenleving

Issue Date: 2016-07-06

2 | Religieuze pluriformiteit in de Nederlanden

Hoofdstuk 2 beschrijft de historische context van de reformatie wanneer het devies God, Nederland en Oranje haar fundament krijgt. Dit is ook een periode van toename van de godsdienstige pluriformiteit en opkomst van het humanisme met als belangrijkste resultaat: de erkenning van de vrijheid van geweten. Ondanks de Opstand was van een brede maatschappelijke aversie tegen het moederland Spanje geen sprake. De reformatie tastte evenwel de macht van de katholieke kerk blijvend aan met het *cuius regio, eius religio*-beginsel. Dit beginsel kan als een 'ontluikende mensenrechtenverklaring' worden opgevat. Desondanks bleef de ontkenning van de autonomie van individuen in hun geloofskeuze ook voor de reformatorische voormannen leidend. Namen in dit hoofdstuk zijn: Luther, Beza, Calvijn, de Bres, Willem van Oranje, Filips II, Coornhert, Paulus IV, Erasmus.

2.1 KERKSCHURING

Met het eigennuttige optreden van de monnik Luther (1483-1546) in het oosten van het huidige Duitsland ving de Reformatie pas goed aan.¹ Zijn godsdienstig onbehagen leidde in Noordwest-Europa, tot het verlaten van talloze gelovigen van de katholieke moederkerk. Veel Duitse vorsten sloten zich daarbij aan, voornamelijk uit politieke en economische motieven, om zo stelling te nemen tegen de steeds krachtiger wordende positie van zowel de Habsburgse keizer als de katholieke kerk.² Waarbij de laatste veel van haar immense kloosterrijdommen verloor. De protestanten ontplooiden zich in verschillende godsdienstige stromingen, waarvan de grootste, de Lutherse kerk, zich ontwikkelde tot een sterke politieke macht. Elk verzoek van de Habsburgse keizer om terug te keren naar de katholieke moederkerk werd door Luther afgewezen,³ wat ten slotte zou leiden tot bloedige godsdienstoorlogen. Luther vertaalde daarnaast de Bijbel van het Latijn naar het Duits, waarmee hij grote invloed had op het verloop van de Reformatie.⁴ Een onvoorziene neveneffect was dat Luthers Bijbelvertaling de Laagduitse streek-

1 Daarvoor waren anderen al actief geweest met reformistische denkbeelden, zoals Wessel Gansfoort, Rodolphus Agricola, Geert Groote, Thomas á Kempis, John Wycliff en Jan Hus.

2 Küng 2004, p. 147.

3 Pohanka 2009, p. 13.

4 Küng 2004, p. 151.

dialecten zou verdringen ten gunste van het 'beschaafde' Hoogduits.⁵ Het lutheranisme heeft zodoende in de Nederlanden nauwelijks invloed gehad;⁶ inspanningen van de Franstalige prins van Oranje om de banden met de Duitse lutheranen aan te halen hadden geen succes.⁷ Mede hierdoor en door verwaarlozing van het diplomatieke verkeer met de Duitse staten zou de Nederlandse taal zich afzonderlijk van het Duits ontwikkelen.⁸

Binnen het ontwikkelingsproces van de eigen identiteit van de nieuwe staat verscheen een nieuwe generatie grammatica's en woordenboeken. Deze waren het resultaat van een gevoel van verbondenheid.⁹ De landeigenaren werden gedurende de zogeheten 'Schmalkaldische godsdienstoorlogen'¹⁰ gedwongen, voornamelijk op economische gronden,¹¹ zich boven de strijdende partijen te stellen.

Met de Vrede van Augsburg in 1555 kwam een eind aan deze godsdienstoorlogen. Het belangrijkste aspect van de tussen de katholieke Habsburgse keizer en de protestantse vorsten gesloten vrede was de erkenning van het recht van de landsheren om voortaan op hun territorium te kunnen bepalen welk geloof werd beleden, het zogenaamde *cuius regio, eius religio*-beginsel. Het hieruit voortvloeiende *ius emigrandi* kan voor die tijd spectaculair genoemd worden, omdat dit betekende dat iemand die van kerk wilde veranderen het gebied van zijn landheer mocht verlaten. Dit echter na betaling van een *Abzugsteuer*, een afkoopbelasting, voor men zich kon vestigen in een gebied waar men zijn geloof wel vrij kon belijden.¹² Een ander gevolg was de definitieve aantasting van de tot dan toe op stevige katholieke grondslag gefundeerde Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie.¹³ De Augsburger vrede kan door de 'statelijk'¹⁴ gegeven vrijheid van individuele godsdienstbeleving dan ook met recht worden beschouwd als een eerste aanzet tot de erkenning van de vrijheid van geweten, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst als grondrecht, en zelfs in beginsel als een mensenrechtenverklaring.¹⁵ De vrede van Augsburg legde gelijke rechten voor katholieken en protestanten vast. Aanhangers van zowel de katholieke als de protestantse kerk, in casu de lutheranen en gereformeerden, erkennen

5 Deze laagvlakte strekte zich uit van het Oost-Pruisische Koningsbergen, de huidige Russisch Baltische enclave Kaliningrad, tot het Zuid-Nederlandse Duinkerken.

6 Van Genderen e.a., 1965, p. 195.

7 Fruin 1986, p. 144-151.

8 Brood (red.) 2009, p. 6, Van der Linde 1965, p. 195.

9 Schama 2006, p. 70.

10 Deze werd tussen 1546 en 1555 tussen katholieke en lutherse vorsten gevoerd in Duitsland.

11 De oorlogen kostten veel mankracht, waardoor het land niet meer kon worden bewerkt, wat uiteindelijk ten koste ging van het inkomen van de landeigenaar of heerser.

12 Pohanka 2009, p. 14.

13 Tot dat gebied behoorde ook Holland met daarin het huidige België en een stukje Noord-Frankrijk.

14 Er kon in Europa toen nog niet van staten worden gesproken. Staten werden pas bij de Vrede van Westfalen in 1648 als politieke entiteit erkend in hun boeken.

15 Pohanka 2009, p. 18.

alleen hun eigen geloofsrichting.¹⁶ Van deze richtingen afwijkende andere christenen, joden en libertijnen werden nog altijd als ketter gezien. Daarin werd, hoe paradoxaal ook, geen enkel onderscheid gemaakt. Voor het eerst in de Europese geschiedenis ontstonden de meest uiteenlopende godsdienstige vernieuwingsbewegingen, zoals mennonieten of mennisten¹⁷ wederdopers (anabaptisten) en katholieke¹⁸ en protestantse splintergroeperingen.¹⁹ De politieke en godsdienstige kaart van Europa werd daarmee drastisch en voorgoed gewijzigd. De oproep van Luther om het geloof te vinden in de bron, namelijk de Schrift, had zijn uitwerking niet gemist.²⁰ Reformanten konden daarnaast in veel gevallen rekenen op de steun van het stadsbestuur, de vorst of de koning, die in een machtsstrijd met de katholieke kerk waren verwickeld. Binnen een paar decennia bleek de katholieke eenheid in Noordwest-Europa definitief verstoord. De zestiende eeuw kan daarmee worden geschetst als een eeuw van sterke religieuze anarchie. Of zoals Bouman zegt: *das Böse auf Erden*.²¹

De vraag wie bij een hervorming het initiatief neemt is belangrijk. Is hervorming primair een zaak van de burgerlijke overheid of moet de kerk hierbij richting geven? Moet de beslissing komen van de landsvorst, het bestuur of van onderaf, als een beweging van burgerlijke gelovigen? Na de boerenopstand en de doperse omwenteling in Münster van 1535, zocht de bevolking steeds meer bescherming bij machthebbers die voor hen aanvaardbaar waren. In de praktijk kreeg de stedelijke overheid of de landsvorst zo het initiatief in handen. In de Zuid-Duitse en Zwitserse steden, met een zelfstandige magistraat, verliep deze ontwikkeling parallel, dit in tegenstelling tot Frankrijk. Daar kreeg de Reformatie met Beza (1519-1606) als belangrijkste adviseur van Calvijn een geheel eigen kleur.²² In het Poitiers van 1557 en Parijs van 1559 tekende zich al snel de eerste contouren af van een kerkelijke organisatie die door Beza 'een monarchie onder koning Jezus' werd genoemd.²³ Aan de veilige afbakening door het Franse bestuur inzake de bevoegdheden van de kerk kwam na het uitbreken van de burgeroorlog in 1562 spoedig een eind. De wereldlijke overheid paste haar beschermingsplicht slechts toe op één denominatie van het christendom: het katholicisme. Hugenoten en vertegenwoordigers van andere geloofsrichtingen werden door de overheid met alle middelen bestreden.²⁴

16 MacCulloch 2005, p. 286.

17 Genoemd naar de Friese priester Menno Simons.

18 Jansenisten waren prominente tegenstanders van jezuiten, in: MacCulloch 2005, p. 486.

19 Veldman 1993, p. 123-164.

20 Luther vertaalde zowel het Oude als Nieuwe Testament vanuit het Latijn naar het Duits, waarmee de toegankelijkheid van de tekst enorm toenam.

21 Bouman 1977, p. 11,

22 MacCulloch 2005, p. 317.

23 Bouma 1992, p. 101.

24 Bouma 1992, p. 100-101.

Al in de tweede helft van de zestiende eeuw spraken protestantse tegenstanders van *Calvinistae* en calvinisten. In het bijzonder met het door Max Weber en Ernst Troeltsch aan het begin van de twintigste eeuw²⁵ verricht sociologisch onderzoek, is het begrip calvinisme in wetenschappelijke kring in gebruik geraakt.²⁶ Met de *innerweltliche Askese* werd de ten aanzien van aardse goederen typerende mentaliteit van het calvinisme aangeduid.²⁷ De calvinistische aanvallen op de overvloed en de misbruik van welvaart bleven vaak niet beperkt tot kritiek op excessieve weelde of hebzuchtige werker, maar kritiseerden de hele houding tegenover geld.²⁸ Het calvinisme, hoe dogmatisch evenwel ook, gaf ruimte aan kapitalistische waarden,²⁹ terwijl het humanistische katholicisme daartegen gekant bleef.³⁰ De kapitalistische koopman zelf vaak libertijns of Erasmiaans gezind, begreep dat de volle ontplooiing van zijn economische vrijheid onder een katholiek-centraliserend bewind onmogelijk was en daarom de zijde van het protestantisme koos.³¹

Maar in plaats van het financieringskapitalisme stilzwijgend te steunen, deden de Nederlandse generale synoden hun uiterste best hun afkeuring daarover te laten merken. Dat ging zelfs zover dat de synoden in 1581 besloten bankiers van de avondmaalsviering uit te sluiten. Daarmee kwamen zij in gezelschap te verkeren van andere mensen met schimmige beroepen die Gods genade niet deelachtig mochten worden.³² De smet rustte ook op hun echtgenotes en gezinsleden die pas weer aan het Avondmaal mochten deelnemen nadat ze openlijk hun afkeuring van de geldhandel hadden beleden.³³ Om te kunnen waarschuwen tegen de gevaren en verleidingen van het geld konden ze maar beter de handlanger dan de bestrijder van de regelgevers zijn.³⁴ De tirannie van het Geld, als personificatie van ijdelheid en vergankelijkheid, zou dan ook een lang leven beschoren zijn in de verbale en beeldende cultuur van de Nederlanden.³⁵ Het ontstane spraakgebruik inzake het calvinisme is een aanwijzing voor de centrale rol die Calvijn (1509-1564) binnen de Reformatie heeft gespeeld.³⁶

Als verspreider van een dwaalleer werd Calvijn door de katholieke kerk als één van de meest gevaarlijke kettters aangemerkt. De Franse rechter Florimond de Raemond stelde in 1605 zelfs dat *der Geburtstag dieses Mannes sei – der Anfang unserer lang andauernden Misere gewesen*.³⁷ Van meet af aan heeft

25 Lehmann 1996, p. 97.

26 Lehmann 1996, p. 5.

27 Hage 1965, p. 180.

28 Schama 2006, p. 333.

29 Lehmann 1996, p. 97.

30 Schama 2006, p. 334.

31 Jan en Annie Romein 1976, p. 226.

32 Schama 2006, p. 335.

33 Schama 2006, p. 335.

34 Schama 2006, p. 348.

35 Schama 2006, p. 337.

36 Strohm 2009, p. 6, Küng 2004, p. 155.

37 Strohm 2009, p. 8.

Calvijn een sterke zin voor autoriteit en hiërarchische verhoudingen aan de dag gelegd. Calvijns consequente doorvoering van zijn streng reformatorische geloofsopvatting verhinderde niet dat deze als één van de dominante protestantse stromingen vanuit Zwitserland naar Europa en delen van de toenmalige nieuwe wereld is gekomen³⁸ Daarbij moet worden aangetekend dat Calvijns theologie nergens compleet is doorgevoerd.³⁹ Calvijn, zelf een geloofsvluchteling, heeft zich daarnaast krachtig verzet tegen elke vorm van afwijking van zijn denkbeelden, zoals het humanisme en andere dwaalleren. Daarmee is hij volledig (mede)verantwoordelijk te houden voor de vervolgingen van gelovigen die van zijn leer afweken.⁴⁰ Het succes van Calvijn moet mede worden toegeschreven aan zijn inspanningen om de Bijbel te vertalen naar het Frans.

2.2 REFORMATIE IN DE GEWESTEN

De Reformatie, die vooral in het zuiden tot bloei was gekomen en daar veel meer aanhang had dan in onze contreien, won met de komst van slagvaardige en godsdienstig gemotiveerde calvinisten en hun predikanten ook hier steeds meer terrein. Daarbij beschouwden zij zich als de vertegenwoordigers van het ware calvinisme. Niet door hun numerieke overwicht⁴¹ maar door hun geloofsijver drukten zij een zwaar stempel op godsdienstige kwesties in het land.⁴² Daarbij werd er niet voor teruggeschrokken *den naturellen van Hollandt*, de oorspronkelijke Hollanders, modern: de autochtonen, te belasten, omdat deze niet zo godvrezend en ijverig in geloofszaken waren als de nieuwkomers *dijen van Brabant ofte Vlaenderen*. Daarnaast werd de overheid gemaand *paepschen superstitiën*, zoals het Sinterklaasfeest, streng aan te pakken en wereldse vermaken als kermissen en bordelen te verbieden.⁴³

Als eerste calvinistisch predikant in de Nederlanden⁴⁴ geldt de theoloog Guido de Bres (1522-1567), afkomstig uit de Henegouwse hoofdstad Mons.⁴⁵ Een eerdere poging dateerde al van 1544.⁴⁶ Toen reisde de calvinistisch predikant Pierre Brully op verzoek van reformatorische groepen naar de Nederlanden. Hij werd gevangengenomen en stierf op de brandstapel. De Bres wordt wel de 'hervormer der Nederlanden' genoemd en werd onder meer door Willem van Oranje geraadpleegd. In 1561 schreef De Bres zijn *Confession*

38 Lehmann 1996, p. 29.

39 Van der Linde 1965, p. 188.

40 Strohm 2009, p. 11.

41 MacCulloch 2005, p. 378.

42 Tanja 1987, p. 26.

43 Tanja 1987, p. 26, Schama 2006, p. 73.

44 Munneke 1986, p. 37.

45 Het wetenschappelijk bureau van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) is naar Guido de Bres vernoemt, maar ook de talloze scholen van gereformeerde signatuur.

46 Augustijn 1998, p. 23.

de foy,⁴⁷ gevolgd in 1562 door een Nederlandse vertaling van de *Confessio Belgica*,⁴⁸ de Nederlandse Geloofsbelijdenis.⁴⁹ Deze Nederlandse Geloofsbelijdenis leert dat het ook tot de taak van de overheid behoort 'de hand te houden aan de heilige kerkedienst, om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van de antichrist te verstoren en het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord van het evangelie overal te doen prediken opdat God door ieder geëerd en gediend wordt zoals hij in zijn woord gebiedt'.⁵⁰ Beide werken zijn in belangrijke mate geïnspireerd door *De Institutie* van Calvijn en de belijdenispraktijk van de Franse hugenoten.⁵¹ Het grootste verschil tussen het Katholicisme en het Protestantisme is terug te vinden in het meningsverschil van de toereikendheid en het gezag van de Schrift. Daarnaast neemt de Paus voor katholieken de plaats in van Jezus op aarde. Het protestante standpunt over de toereikendheid van de Schrift en de afwijzing van de pauselijke vervanging van Jezus op aarde is sinds de Reformatie de wortel van vele, zo niet alle, verschillen tussen Katholieken en Protestanten.

Naast de door Datheen (1531-1588) naar het Nederlands vertaalde Heidelbergse catechismus was het werk van Guido de Bres in de Nederlandse vertaling van groot belang voor de verspreiding van de Reformatie in de Nederlanden.⁵² Ondanks de symbolische handreiking van De Bres aan Filips II⁵³ werd hij in 1567 wegens ketterij ter dood gebracht. De paradox hiervan komt scherp naar voren als bedacht wordt dat ook De Bres het doden van kettters rechtvaardigde met een beroep op zowel het Oude als Nieuwe Testament.⁵⁴ De Bres ontkende overigens, hoe kan het anders, dat calvinisten kettters waren. Dit omdat calvinisten de apostolische geloofsbelijdenis onderschreven en de leer van Christus en de apostelen aanhingen.⁵⁵ Dat hij hierbij voorbijging aan de katholieke interpretatie en evenzeer subjectieve uitleg van kettters geeft aan hoe rechtlijnig de godsdienstige voor mannen waren.

De belijdenis van Guido de Bres is overigens tot op de dag van vandaag gezaghebbend binnen de gereformeerde kerken, vooral die van reformatorische signatuur, en sommige politieke partijen.⁵⁶

47 Van der Linden 1965, p. 203.

48 Meijering 2009, p. 71.

49 Fruin 1986, p. 150.

50 Nederlandse geloofsbelijdenis art 36, in: Augustijn 1998, p. 25.

51 Fruin 1986, p. 150, Munneke 1986, p. 67.

52 Bloemhof 1976, p. 171,

53 Munneke 1986, p. 66.

54 Zijlstra 1989, p. 46.

55 Zijlstra 1989, p. 46.

56 In de Leidse universiteitsbibliotheek bevinden zich in de collectie van de Bibliothèque Wallonne enkele belangrijke handschriften van Guido de Bres. Dit hand geschreven exemplaar van de Nederlandse geloofsbelijdenis is een afschrift van de tweede gedrukte editie uit 1566. Van de eerste gedrukte versie uit hetzelfde jaar is slechts één exemplaar bekend. Door handgeschreven afschriften te maken konden kandidaat-predikanten toch hun handtekening plaatsen onder de geloofsbelijdenis, zo ook Van der Linden 1965, p. 203.

Andere veelal sektarisch protestantse stromingen naast de calvinistische⁵⁷ waren spiritualisten,⁵⁸ davidjoristen, franckisten, schwenckfeldianen,⁵⁹ anabaptisten of wederdopers in allerhande varianten, christenen zonder kerk, familiïsten, sacramentariërs, loïsten en anderen.⁶⁰ Al deze zgn. heterodoxe stromingen kunnen onder de noemer van radicale Reformatie worden geplaatst, omdat een wereldlijke overheid niets voor hen betekende.⁶¹ In hoeverre de doperse geestesstromingen de Bijbel 'geestelijk' wilde lezen valt niet in een paar woorden weer te geven.⁶²

De meesten van hen hadden een sterk eschatologische of apocalyptische gerichtheid⁶³ en een betrokkenheid op het laatste der dingen.⁶⁴ Maar één ding hadden al deze stromingen met elkaar gemeen. Ze werden door zowel de katholieken als de calvinisten te vuur en te zwaard bestreden.⁶⁵ Hoewel calvinisten bij herhaling toestemming verzochten voor vrije uitoefening van hun godsdienst, waren zij geen voorstanders van godsdienstvrijheid of godsdienstige tolerantie.⁶⁶ Het calvinisme ontkende krachtig dat het individu autonoom was in de keuze van zijn geloofsovertuiging.⁶⁷ In hun denkbeelden waren staat en kerk geen gescheiden werelden, maar vormden ze een eenheid bij het na te streven ideaal van een theocratische republiek.⁶⁸ De Bijbelse taal die zich in de Nederlanden ontwikkelde was zodoende sterk gericht op de regulering van maatschappelijk gedrag. Daarnaast droeg deze taal bij tot een gevoel van eigen identiteit.⁶⁹ Het calvinisme werd voor ons land gaandeweg de ideologie van de bezittende burgerij.⁷⁰ Net als voor Luther, Calvijn en andere rechtlijnige voormannen, zoals Zwingli en De Bres, was afwijking van de voor hen geldende ware leer een gruwel. Tolerantie was daarom uit den boze.⁷¹ Intolerantie was bij deze streng gelovigen de leidraad jegens anderen. Daarbij diende de staat de ware godsdienst, de calvinistische, te beschermen en alle andere krachtig te bestrijden.⁷² De vervolging van de godsdienstig 'dwalenden' nam in de eeuw van reformatie en

57 Zijlstra, 1989, p. 45.

58 Zijlstra, 1989, p. 45.

59 Volgers van Caspar von Schwenckfeldt die die Lutherse en Calvinisten op hun religieuze onverdraagzaamheid wezen. Bron: W. Bergsma 1986, p. 57.

60 Veldman 1993, p. 123-164.

61 Van der Linde 1965, p. 196, Veldman 1984, p. 67.

62 Van der Linde 1965, p. 197.

63 Leer waarin het einde der wereld dan wel het laatste oordeel wordt gevolgd. Apolyptiek is het complex van beelden, voorstellingen en gedachten waarin de angst voor het einde van de wereld wordt gewekt.

64 Van Harskamp 1999, p. 31.

65 Augustijn 1998, p. 25.

66 MacCulloch 2005, p. 257-258.

67 Zijlstra 1989, p. 45.

68 Constandse 1978, p. 21.

69 Schama 2006, p. 105.

70 Hage 1965, p. 180.

71 Veldman 1984, p. 76.

72 Zijlstra 1989, p. 45.

contrareformatie grote proporties aan.⁷³ Hoewel met de Opstand, zoals het eerste deel van de Tachtigjarige Oorlog wordt aangeduid, een eind kwam aan de kettervervolgingen aan katholieke zijde, betekende dat niet dat calvinisten de vervolging van 'hun' kettters staakten.

Niet-calvinisten, en dat waren er veel meer dan de helft van de bevolking, konden zich alleen beroepen op gewetensvrijheid zoals vastgelegd in art. XIII van de Unie van Utrecht. Iedere provincie had vanuit dat verdrag het recht een eigen godsdienstbeleid te voeren.⁷⁴ Niet-calvinisten dienden hun godsdienstige bijeenkomsten heimelijk te houden, dit omdat de meest gewelddadige vormen van op godsdienst gebaseerd intolerant gedrag, zoals de moord in 1572 op negentien katholieke geestelijken in Gorcum,⁷⁵ door fanatieke vertegenwoordigers van het calvinisme niet ongebruikelijk was. De ideologische misleiding voor de bevrijding van het vaderland of trouw aan de vorst vanuit de ware godsdienst waarmee de Opstand zou zijn gediend, stond nauwelijks bloot aan kritiek.⁷⁶ De calvinistische kerk vormde volgens Coornhert dan ook de grootste bedreiging voor de gewetensvrijheid.⁷⁷ Dit sluit goed aan bij de betekenis die Isaiah Berlin eeuwen later gaf aan de vrijheidsnotie. Hij onderscheidde vrijheid in negatieve en in positieve zin.⁷⁸ De negatieve notie uit zich in de vraag: wat is het domein waarbinnen het aan het subject wordt overgelaten of zou moeten worden overgelaten, om te doen of te zijn wat in zijn vermogen ligt, zonder tussenkomst van andere personen?⁷⁹ De tweede notie, die Berlin positief noemt, ligt besloten in de vraag: 'Wie of wat is de bron van de beheersing of de inmenging die kan bepalen dat iemand dit doet in plaats van dat, of zó en niet anders?'⁸⁰ Dit roept de actuele vraag op waar de grens van de bescherming tegen de overheid ligt.

2.3 OPSTAND TEGEN DE KATHOLIEKE KERK EN MOEDERLAND

Het Concilie van Trente gehouden van 1545 tot 1563 kan worden beschouwd als antwoord van de rooms-katholieke kerk op de Reformatie.⁸¹ De Nederlandse paus Adrianus VI⁸² (1522-1523)⁸³ stond aanvankelijk welwillend tegenover de kritiek op het misbruik in religieuze zaken waaraan zowel

73 Gijswijt-Hofstra (red.) 1989, p. 28.

74 Schama 2006, p. 71.

75 Van Blijswijk 1993, p. 16.

76 Adriaenssen 2007, p. 183.

77 MacCulloch 2005, p. 382.

78 Berlin 2010, p. 11.

79 Berlin 2010, p. 12-24.

80 Berlin 2010, p. 25-30.

81 Roorda 1983, p. 103.

82 Adriaan Florisz Boeyens.

83 Werremeijer 2005, p. 83.

geestelijken als prelaten zich schuldig maakten⁸⁴ maar mede door Luthers onverzettelijkheid in de Rijksdag te Worms⁸⁵ werd binnen de rooms-katholieke kerk de roep om het herstel van het katholieke gezag en de hiërarchie sterker. Dit leidde tot de stellingname dat de wereldse vorsten ondergeschikt zijn aan de paus.⁸⁶ Het sloot ook aan bij de intentie om de opkomst van de snel groeiende protestantse stromingen te stoppen en waar mogelijk het verloren godsdienstig terrein te herwinnen.⁸⁷ Hierdoor werd het voor de contrareformatorische katholieken steeds moeilijker om binnen hun katholieke kerk 'protestantiserend', vernieuwend te blijven. Zij waren zich van de godsdienstige tegenstelling tussen praktiserende katholieken en protestanten dan ook scherp bewust. Daarnaast vervolgde zowel het geestelijke als het wereldlijke bestuur – hoewel in het laatste geval meestal alleen op aandringen van de geestelijke gezagsdragers – steeds grimmiger een ieder die twijfelde aan de toen nog enige 'rechte' leer.⁸⁸

Anders dan vandaag speelde het kerkelijke leven zich niet alleen binnenskamers of uitsluitend in de godshuizen af. In de rooms-katholieke kerk was en is het een onderdeel van de geloofspraxis om op katholieke feestdagen een processie of omgang te houden,⁸⁹ zoals bij de jaarlijkse herdenking van het Mirakel van Amsterdam.⁹⁰ Gedurende de processie draagt de priester het tijdens de Heilige Mis gewijde brood, welk brood voor de rooms-katholieken, door middel van de zogenoemde transsubstantiatie, tot 'het Lichaam van Christus' is geworden. Krijgt men dit het voor katholieken Allerheiligste, dan knielt men en maakt het kruisteken.⁹¹ Protestanten echter ontkennen de transsubstantiatie.⁹² Voor hen is brood eenvoudig brood en zij kennen in hun liturgie noch het maken van het kruisteken noch het knielen. Het is duidelijk dat tijdens deze processies de uiterlijke geloofsverschillen scherp naar voren kwamen en ze waren dan ook geregeld aanleiding tot wederzijdse beschimpingen en conflicten. Om deze aanvaringen te vermijden was in ons land boven de Moerdijk lange tijd het processieverbod van kracht⁹³ waarmee voor de katholieken ruim 400 jaar de vrijheid van godsdienstige meningsuiting met voeten werd getreden.

84 Barth & Bedürftig 2005, p. 232.

85 MacCulloch 2005, p. 146-147.

86 Bouma 1992, p. 100.

87 MacCulloch 2005, p. 326.

88 MacCulloch 2005, p. 320.

89 Volkskrant 21 januari 2009: 'De processie is terug-katholieke emancipatie voltooid'.

90 De Stille Omgang is een processie ter herdenking van een hostiewonder in 1345 welke jaarlijks in maart in Amsterdam wordt herdacht. In de 16e eeuw raakt deze sacramentsprocessie ter herinnering aan dit wonderonder invloed van de reformatie in onbruik.

91 [www.dutchrevolt.univleiden.nl/de Troebelen](http://www.dutchrevolt.univleiden.nl/de_Troebelen) §2, p. 40.

92 Roorda 1983, p. 105.

93 Het publiek belijden van het katholicisme, zoals het houden van een processie was in de Zeven verenigde Provinciën vanaf 1571 verboden. Het processieverbod was vanaf 1848 tot aan de grondwetsherziening van 1983 in de Grondwet vastgelegd.

Het zou echter onjuist zijn te stellen dat uitsluitend uit godsdienstige overwegingen de relatief kleine groep opstandige protestantse Nederlanders van het katholieke moederland Spanje af wilden.⁹⁴ De oorlog met Frankrijk kostte de Spaanse schatkist niet alleen fortuinen, maar belemmerde ook de groei van het internationale Hollandse handelsverkeer.⁹⁵ Een en ander leidde tot een verhoging van de belastingen⁹⁶ wat weer een sterke stijging van de voedselprijzen tot gevolg had. Onder deze druk van werkloosheid, hoge belastingen en voedselgebrek was de opstandige bevolking eenvoudig te mobiliseren om de uit protestantse hoek komende verdachtmakingen nu 'populisme' genoemd tegen de vermeende corrupte en incompetent handelwijze van het katholieke gezag kracht bij te zetten.⁹⁷ Calvinistische predikanten betoogden daarbij dat Nederlanders een heilig recht op hun land hadden, zowel historisch moreel als Bijbels, waardoor trouw aan wereldlijke heren of heersers was uitgesloten.⁹⁸ Ze beseften maar al te goed dat hun veiligheid en welvaart afhingen van Gods zegenrijke goedertierenheid en genade, wat gehoorzaamheid aan Zijn geboden vereiste.⁹⁹ Door dit alles ontstond halverwege de zestiende eeuw in de Nederlanden een sterke aversie tegen het moederland Spanje.¹⁰⁰ Feitelijk stond daarmee voor het eerst in onze staatkundige geschiedenis het vraagstuk van de scheiding van kerk en staat en de strijd om de vrijheid van meningsuiting ter discussie. Toen waren het paradoxaal genoeg de gereformeerden die van die scheiding niets moesten weten.¹⁰¹ In dit klimaat bestormden groepen gereformeerden van alle rangen en standen en geuzen in het voorjaar van 1560 katholieke kerken en andere katholieke eigendommen in de Zuidelijke Nederlanden. De berijmde psalm bleek daarbij een uitstekend middel om de protestantse boodschap om te zetten in een volksbeweging en zowel geletterden als ongeletterden aanspraken¹⁰² Hoewel het economische motief deels een verklaring vormt voor de Beeldenstorm, was een andere reden het feit dat de protestanten de katholieke kerkgebouwen zelf nodig hadden.¹⁰³ Zij hadden een chronisch gebrek aan bruikbare gebouwen waarin ze elkaar op zondag konden treffen.

94 Rond 1600 was volgens een schatting slechts 10% van de Nederlandse bevolking daadwerkelijk lid van de gereformeerde kerk, in: MacCulloch 2005, p. 378, Schama 2006, p. 73.

95 Fruin 1986, p. 71.

96 MacCulloch 2005, p. 319, Roorda e.a. 1983, p. 92.

97 MacCulloch 2005, p. 321.

98 Schama 2006, p. 46.

99 Schama 2006, p. 58.

100 Cools 2006, www.dutchrevolt.univleiden.nl/Beeldenstorm.

101 Frentrop 2005, p. 82.

102 De teksten van de berijmde psalm, 68 klonk wanneer de massa ten strijde trok, psalm 115 sprak zijn minachting uit voor afgodenbeelden en dus een uitstekende melodie bij het vernielen van kerkinterieur terwijl psalm 124 naar de overwinning leidde. De psalmen wisten op deze wijze deviante en protestantse massa te binden, zoals voetbal-supporters tegenwoordig leuzen scanderen, in: MacCulloch 2005, p. 317.

103 Munneke 1986, p. 58.

Het iconoclastisch geweld verspreide zich binnen enkele maanden over de rest van de Nederlanden en had voor de veelal goed opgeleide predikanten een nog veel diepere betekenis. Een functie van religieuze afbeeldingen is dat er voor gelovigen een transcendente werking of andere aantrekkingskracht van uitgaat en emoties oproept.

Wanneer voorgangers er in slagen dergelijke emoties in een door hen gewenste richting te sturen, zullen zij dit als een bevestiging van hun religieus gezag ervaren. In hun hang naar het streven naar Bijbelse juistheid handelden predikanten dan ook volgens de uitgesproken protestantse dogmatiek, waarbij de katholieke symbolen bij uitstek, die van de transsubstantiatie, het moesten ontgelden.¹⁰⁴ Door de wijn uit de beker te gieten, het brood aan vogels te voeren en relikwieën, relieken en heilige beelden van de katholieken te vernielen werden deze van hun mystiek ontdaan, krachteloos gemaakt, en werd aldus de valse godsdienst ontmanteld.¹⁰⁵ Zo stonden de gezuiverde, bijna 'naakte' katholieke kerken voor een nieuw begin, als sober protestants gebedshuis, waarmee een morele scheidslijn was getrokken. Op deze wijze werden als het ware de eeuwen van afgoderij, machtsmisbruik en corruptie tenietgedaan, die ideologisch gezien tussen de oude moederkerk en de Reformatie lagen. Mede daardoor zouden fundamentalistische protestanten zich opstellen als de meest vurige tegenstanders van de katholieke Spaanse soeverein Filips II.

Onder de invloed van de gebeurtenissen en vervolgingen formuleerde Willem van Oranje, in zijn manifesten uit de jaren 1568 tot 1572, dat hij de vrijheid zou brengen voor allen *van welk geloof gij ook zijt*, om in de Nederlanden *die waerachtige Christelijcke en het exertitie dezelve* te herstellen.¹⁰⁶ Het klinkt niet universeel, maar hij bedoelde dat wel degelijk, omdat hij van oordeel was dat 'behoudens de Majesteyt van den Konink, alle decreten, door dewelke de conscientien en wetten geweldt aengedaen wordt, vernietigd werden en dat elkeen, die 't gelieft, de vrijheit hebbe de leer van de propheeten, van Christus en de Apostelen aen te nemen en dat volgens 't exempel van de kerken, die tot hier toe deselve gebruiken; en degenen, die 't zelve weigeren te doen (...) mogen, sonder verongelijkt te werden, hunne goederen vrijelick gebruiken en genieten'. Oranjes uitspraak van rond 1570 'ik heb een verbond gesloten met de Potentaat der Potentaten'¹⁰⁷ vormt sindsdien de basis van het welbekende protestantse devies: God, Nederland en Oranje. Nauwkeuriger is de instructie die Oranje meegaf aan zijn vertegenwoordigers. Zo vermeldt de commissiebrief die Sonoy kreeg om de *tyranie* uit Noord-Holland te verdrijven niet te gedogen dat 'Die van de Roomsche kerke eenige overlast zal worden aengedaen of belet sal worden in d' exertitie'. Sonoy diende te zorgen dat zijn soldaten niemand om het geloof overlast zouden aandoen. Verder wekte de calvinistische verontwaardiging

104 De verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus te omschrijven.

105 Bouma 1992, p. 102-104.

106 Van Gelder 1947, p. 49.

107 Met God, zo ook Schama 2006, p. 58.

over de afgodendienst of als uiting van eenvoudig anticlericalisme wraak over de *verfoeilijke tyrannie der inquisitie*. De prins laat tegen deze kwaadwilligheid op 23 augustus 1572 een plakkaat uitvaardigen waarin 'elk vergrijp tegen kerkgoed en kloosterbezit streng aan den lijve' zal worden gestraft, en verder dat die 'vrijheit van Religie soo wel van Roomsche als van Evangelische ghehouden sal worden, sonder dat yemandt daer inne eenich empeschement ofte letsel ghedaen sal worden'.¹⁰⁸ Daartoe hadden de Staten van Holland, zoals zij zich opstandig noemden op 20 juli 1572 te Dordrecht, besloten dat er vrijheid van godsdienst in het openbaar en op besloten plaatsen voor zowel gereformeerden als roomsgezinden zou gelden. Hiermee werd vrijwel onbeperkte godsdienstvrijheid ingeluid,¹⁰⁹ die echter niet lang zou duren. Al in 1573 namen de Staten, in Leiden vergaderend, het besluit katholieke godsdienstoefeningen te verbieden als zijnde staatsgevaarlijk, op verdenking van conspiratie met de Spaanse vijand.¹¹⁰ Een jaar na de afgekondigde godsdienstvrijheid, inclusief het beginsel van gelijke rechten voor een ieder, waaronder de prins de Opstand was begonnen, werden gelijke rechten voor niet protestanten alweer afgeschaft.¹¹¹

2.4 FUNDAMENTALISME

Binnen elk samenlevingsverband zal een deel van de bevolking het verlangen hebben terug te keren naar de waarden die het fundament van dat samenlevingsverband vormen. In het bijzonder geldt dit voor op godsdienst gebaseerde leefwijzen.¹¹² Het begrip collectieve leefwijze is hierdoor onmisbaar voor inzicht in het verschijnsel fundamentalisme.¹¹³ Deze collectieve voorstellingen geven vorm aan de wijzen waarop mensen zichzelf en anderen in en buiten hun samenleving zien, verlenen betekenis aan het individueel en collectief handelen. Met de Reformatie¹¹⁴ gaf een deel van de bevolking uiting aan zijn drang tot een terugkeer naar het fundament van hun geloofsovertuiging, gebaseerd op 'de Schrift'. Deze drang kan worden vertaald als een zich ijveren voor en gedragen naar een weliswaar nooit bestaand hebbende, maar volgens een ideaal te modelleren samenleving. Daaruit vloeit voort dat binnen de beoogde norm- en waardepatronen van die samenleving, gebaseerd op één enkel heilig schrift, weinig tolerantie zal zijn voor andermans godsdienstige denkbeelden. Fundamentalisten danken hun slechte reputatie vooral aan de compromisloosheid van hun houding.

108 Van Gelder 1947, p. 50-51.

109 Van Gelder 1947, p. 51.

110 Van Gelder 1947, p. 54.

111 Van Gelder 1947, p. 55.

112 In dit verband was het appél van voormalig minister-president Balkenende om de christelijke waarden na te leven een treffend voorbeeld.

113 Berting 2004, p. 3, zo ook Berlin 2010, p. 29.

114 www.dutchrevolt.leidenuniv.nl/Nederlands.

Deze kan leiden tot een defensief terugtrekken in het eigen godsdienstige bastion, maar ook tot onderdrukking van andersdenkenden. Dat er wat dergelijk godsdienstig denken betreft in de loop der eeuwen weinig tot niets is veranderd, illustreert een voorval tijdens het beleg van Leiden. Het gemeentebestuur had noodgeld laten drukken met daarop de Latijnse tekst *Haec Libertatis Ergo* oftewel 'dit is om de vrijheid'.¹¹⁵ Door een aantal predikanten, met predikant Taling voorop, werd op 19 december 1573 daartegen geprotesteerd, omdat deze vonden dat het opschrift diende te luiden: *Haec Religionis Ergo*, 'dit is voor de godsdienst'. Deze protesten bestonden uit felle donderpreken vanaf de kansel in de richting van het gemeentebestuur. Taling deed daar nog een schepje bovenop door de stadsbestuurders te vergelijken met varkens, die immers ook niet verder keken dan hun voerbak.¹¹⁶ Gelukkig voor Taling bleek burgemeester Van der Werff een vroege spinozist te zijn¹¹⁷ zodat de predikant risicoloo zijn mening kon uiten.

Godsdienstig fundamentalisme is een in vele varianten voorkomende wijze van denken en handelen berustend op het streven om bovenaardse zekerheid te verwerven, namelijk door godsdienstige voorschriften zodanig te interpreteren en daarnaar te handelen dat men te zijner tijd voor een verblijf in het hiernamaals in aanmerking komt. Rechtzinnige protestanten zouden daartoe het meest geneigd zijn, omdat deze van mening zijn dat de Bijbelse tekst onmiddellijk door Gods Geest gedictieerd is.¹¹⁸ Zij leiden daar een aantal leerstellige basisovertuigingen uit af.¹¹⁹ Voordat het begrip fundamentalisme tegen het eind van de twintigste eeuw te pas en te onpas gebruikt zou gaan worden, verwees de term al meer dan een eeuw naar een verschijnsel binnen de Amerikaans protestants evangelicale wereld.¹²⁰ Het betrof bewegingen die een letterlijke interpretatie van de Bijbel voorstonden als grondslag voor het geloof en het godsdienstig onderwijs.¹²¹ De Longman Concise English Dictionary 5^e editie omschrijft een fundamentalist thans als

115 Schama 2006, p. 80.

116 Biografie van Jan van Hout, stadssecretaris van de stad Leiden, 1542 – 1609, in: Cools 2006, www.dutchrevolt.leidenuniv.nl.

117 Spinoza 2008, p. 285, en Trouw 3 november 2006, 'Zonder het vrije woord kan geen dialoog worden gevoerd'.

118 Orthodox-protestanten zijn in ons land veelal in de achterban van de Evangelische Omroep, de ChristenUnie, de Staatkundig Gereformeerde Partij, lezers van het Nederlands Dagblad en het Reformatorisch Dagblad te vinden.

119 Van Harskamp e.a. 1999, p. 13.

120 De term fundamentalist is vermoedelijk afkomstig uit een reeks van twaalf anti-modernistische boekjes getiteld *The Fundamentals*, geschreven door conservatieve theologen tussen 1910 en 1913. Dankzij een gift van de Union Oil Company, konden in de Verenigde Staten drie miljoen exemplaren van deze boekjes onder dominees worden verspreid. Naarmate de beweging zich ontwikkelde, werd ze steeds pessimistischer vanwege haar afnemende sociale invloed. Separatisme en het onafhankelijk optreden van steeds meer van haar belangrijke leiders begon de beweging te karakteriseren en bepaalt ook nu nog het beeld van de beweging, in: Theo de Wit 2008, p. 175, zo ook Berting 2004, p. 17.

121 Berting 2004, p. 17.

'someone who follows religious laws very strictly' en 'a Christian who believes that everything in the Bible is completely and actually true'.¹²² Vaststaat dat deze protestantse geestesstromingen, voordat zij als zodanig werden benoemd, al veel eerder in Europa voorkwamen. In Nederland ontstonden in de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw verschillende golven van protestants fundamentalisme als reactie op de modernisering van de samenleving. Overigens heeft ook de rooms-katholieke kerk perioden gekend met nadruk op een terugkeer naar de 'ware' kerk.¹²³ Onjuist is het denkbeeld dat van godsdienstig fundamentalisme¹²⁴ eigenlijk pas gesproken kan worden wanneer men zich afschermt van de moderne cultuur en binnen een eigen enclave, ter afwering van invloeden vanuit de verdorven niet-transcendente wereld, een muur van deugdzaamheid wordt opgetrokken, waarbinnen het door toedoen van de secularisatie verstoorde 'hemels baldakijn' wordt hersteld.¹²⁵ Een karakteristiek van fundamentalistisch denken is dat deze wordt uitgedragen buiten eigen kring. Binnen eigen kring is dit denken immers niet fundamentalistisch maar gemeen goed.

Ondanks de met andere protestantse stromingen gedeelde idealen van een eigen zuivere, onbevleete kerk en gemeente, beschouwden de reformanten elkaar niet als varianten van het christendom, maar als ervijand. En net als nu legden ook zestiende-eeuwse gelovigen eerder de nadruk op de verschillen dan op de overeenkomsten met andere geestelijke stromingen. Protestantten aarzelden dan ook geen moment om, toen zij daartoe bij machte waren, godsdienstige bijeenkomsten van anderen te verhinderen. Godsdienstige intolerantie was, zoals zij definieerden, 'ingegeven voor de verdediging van de eer Gods'.¹²⁶ Dit en de vele angstaanjagende verhalen die in de Nederlanden en daarbuiten over de katholieke Inquisitie de ronde deden, waren zoals later bleek anti-Spaanse propaganda.¹²⁷ Tegelijkertijd afficheerden de schrijvers de grote helden van de opstand, Oranje, Brederode, Hoorn, Van Egmont, en zelfs de Watergeuzen, als uiterst verdraagzame mensen die ondraaglijk leden onder de Spaanse wreedheid.¹²⁸ Talloze zestiende-eeuwse pamfletten en traktaten uit zowel katholieke als protestantse kring zijn bekend waarin andere geloven over de hekel worden gehaald. Zoals in de Nederlandse vertaling van een *Schoon tractaat* uit 1601. Daarin geven protestantse voorgangers een uiteenzetting over de verhouding tussen God en Satan. God heeft volgens hen aan de mensheid twee bedieningen gegeven om de Satan te bestrijden: de kerk en de burgerlijke overheid, elk

122 www.idoceonline.com/dictionary/fundamentalist/

123 Berting 2004, p. 3.

124 Van Harskamp e.a. 1999, p. 13.

125 Van Harskamp e.a. 1999, p. 17.

126 Van Genderen 1965, p. 21.

127 In *Het Offer des Heeren en Het Geuzenliedboek*, in deze bundels zijn propaganda voor de reformatische leer en werden ingezet in de strijd tegen het toenmalige Spaans bewind, in: www.dbnl.org/thema/antwerpen en www.dutchrevolt.leidenuniv.nl.

128 Schama 2006, p. 93.

met hun eigen wapens. De kerk beschikt als wapen tegen de Satan over de Bijbel, 'maar er zijn helaas vervalsers van het Woord, zoals de onwetende wederdopers'. De burgerlijke overheid moet daarom de ware kerk beschermen. In zijn *Stok des Geloofs* was de Bres er van overtuigd dat 'wij de ware leer (...) bezitten,¹²⁹ beschermen en de valse godsdienst zoveel als mogelijk verhinderen en verbieden'.¹³⁰ In deze visie en motivering zouden kerken en overheid, ook de 'kwade', waarmee het katholieke Spanje werd bedoeld, dienen samen te werken bij het verhinderen van bijeenkomsten van katholieken en wederdopers.¹³¹

Wat vandaag de dag als verwerpelijk godsdienstige onverdraagzaamheid wordt gezien, was voor de betrokkenen bij de zestiende-eeuwse Reformatie een zaak van leven of dood. Ten opzichte van de strenggelovig calvinistische voormannen en hun opvattingen bleken de stadsbesturen in de Republiek meer gematigd. Deze besturen beseften doorgaans de problematiek inzake de toestroom van godsdienstige vluchtelingen in een uiteengevallen wereld. Op het gebied van de handhaving van de openbare orde werd de keuze gemaakt voor enige mate van godsdienstige tolerantie echter wel uit *Conniventie pecuniae causa*, veelal uit economische motieven.¹³² Hierdoor waren de besturen niet echt actief om ketterijen in protestantse zin te bestrijden. Een van de scherpzinnigste critici van gereformeerde intolerantie, Coornhert, zelf geen calvinist, zag het geloof als een zaak van het individu, waarmee ook katholieken en atheïsten met hun afwijkende mening en boekwerken toegelaten moesten worden.¹³³

Hoewel ons land thans nog slechts één verboden boek kent, namelijk Hitlers *Mein Kampf* (dat waarschijnlijk in 2016 wel in een geannoteerde editie in Duitsland opnieuw zal worden uitgegeven),¹³⁴ is een exemplaar met niet al teveel moeite te koop of eenvoudig van het internet te downloaden.¹³⁵ Men kan de vraag stellen of het onder deze omstandigheden nog opportuun is een verbod te handhaven.¹³⁶ Vierhonderd jaar geleden was de situatie anders met alleen het gesproken woord en het gerucht¹³⁷ en de boekdruk-kunst als massamedium.¹³⁸ De rooms-katholieke kerk, in casu paus Paulus IV

129 Munneke 1986, p. 74.

130 Munneke 1986, p. 81.

131 Munneke 1986, p. 81-82.

132 Pleij 2007, p. 89.

133 Zijlstra 1989, p. 53.

134 HR 12 mei 1987, NJ 1988-299, „Mein Kampf”.

135 In Groot-Brittannië, de VS en de Arabische wereld is het gewoon te koop.

136 Vertalingen van *Mein Kampf* zijn in Egypte, Libië en Syrië, vrij te koop, in: Antisemitisme een geschiedenis in Beeld, hoofdstuk 12, Sdu/Anne Frankstichting Amsterdam 1989. Middle-east-info.org geeft verder een ontluisterend beeld van het heersende antisemitisme. Overigens na lezing van *Mein Kampf* blijkt dat dit werk nog maar weinig indruk maakt, gezien de enorme hoeveelheid informatie die ons dagelijks via het internet bereikt.

137 Sluiter 2005, p. 3.

138 MacCulloch 2005, p. 89, Huizinga 1958, p. 80.

(1476-1559),¹³⁹ publiceerde toen in 1559 de *Index auctorum et librorum prohibitorum*, een lijst van verboden boeken, waarop onder meer werken van Erasmus prijkten.¹⁴⁰

Met zijn traktaat *De libero arbitrio*,¹⁴¹ ter verdediging van de these van de menselijke wil, had Erasmus (1476-1559) de reputatie een belangrijke aanstichter te zijn van de Reformatie,¹⁴² en daar met het satirisch *Laus Stultitia* (Lof der Zotheid) gepubliceerd in 1511 verder voeding aan te hebben gegeven.¹⁴³ Erasmus schreef in 1530 ook al over gewelddadige conflicten met de islam.¹⁴⁴ Gedurende het pontificaat van Paus Paulus IV werden in 1557 naast de werken van Erasmus, 31 jaar na diens overlijden, de werken van Calvijn, Boccaccio, Dante, Galileo en vele anderen op de index, de lijst van verboden boeken, overigens zonder veel effect, geplaatst. De index bood de boekdrukkers in Leiden en andere Hollandse steden volop kansen, die met beide handen werden aangegrepen.¹⁴⁵ De door de katholieke kerk verboden boeken werden hier in grote aantallen gedrukt¹⁴⁶ om vervolgens in de katholieke landen 'onder de toonbank verkocht' te worden.¹⁴⁷ Van de provinciale en stedelijke bestuurders kregen de drukkers relatief veel ruimte om hun boeken op de markt te brengen. Deze vrijheid op intellectueel gebied miste haar uitwerking niet. De inwoners van de Republiek kwamen door de vrije drukpers in aanraking met opvattingen die sterk afweken van de hunne. Daarmee raakten ze vertrouwd met een grote verscheidenheid aan denkwerelden.¹⁴⁸

139 MacCulloch 2005, p. 287.

140 De laatste versie, de lijst van 1948, wordt binnen de roomse kerk als een historisch document beschouwt. Paus Johannes XXIII verhinderde elke nieuwe toevoeging. Deze lijst omvatte ongeveer 4000 titels die geacht werden ketterij te bevatten, moreel verwerpelijk ofwel te expliciet seksueel te zijn. Op 14 juni 1966 schafte paus Paulus VI de index van verboden boeken af waarna lijsten werden gepubliceerd van te ontraden boeken. Auteurs waarvan werk op de lijst stond, werden wel aangemoedigd hun werken aan te passen zodat ze van de lijst konden worden afgevoerd, en om hun werk voor publicatie te laten lezen. Hier werd de IDIL rond 1970 afgeschaft.

141 Luther reageerde daarop met *De servo arbitrio*, in Driessen 2006, p. 44.

142 MacCulloch 2005, p. 287.

143 *Lof der Zotheid* was een groot succes in Europa, In Pleij 2007, p. 83, Huizinga 1958, p. 92.

144 Ellian 2008, p. 36.

145 Fruin 1986, p. 30.

146 De Pers 20 september 2007, 'Welke boeken de kerk ooit verbood'.

147 In het Boerhavemuseum in Leiden bevindt zich nog een exemplaar van een verboden werk van Galilei, welke is gedrukt in Leiden.

148 Broeyer 1998, p. 58.